

De actualiteit van het kwaad

Nesciolezing, Kortenhoef, 19 februari 2017

Klaas Rozemond

1

We leven in een tijd waarin een bepaalde gedaante van het kwaad weer de kop lijkt op te steken. Een politieke partij keert zich tegen een religieuze minderheid en verkondigt dat de mensenrechten van deze minderheid moeten worden beperkt. De grenzen moeten dicht voor mensen met een bepaald geloof. Hun gebedshuizen moeten worden gesloten. Hun religieuze geschrift moet worden verboden. Radicale gelovigen moeten worden opgesloten. Het staat zonder omhaal van woorden in het verkiezingsprogramma van een Nederlandse partij.

We zien op dit moment ook dat een Amerikaanse president bereid is om zo'n programma uit te voeren. Per decreet sluit hij de grenzen voor mensen vanuit bepaalde landen, waardoor zij van hun familie, vrienden en hun werk of studie worden afgesloten. We kunnen de wanhoop van deze mensen zien op de televisies in onze huiskamers en we lezen erover in onze kranten.

Een Nederlands politicus vindt dat nog niet ver genoeg gaan. Hij wil dat alle vluchtelingen hun tijdelijke verblijfsrechten in Nederland verliezen. Hij zegt er niet bij waar deze mensen naartoe moeten wanneer ze Nederland moeten verlaten. Ze kunnen niet terug naar hun land, want daar lopen ze het gevaar te worden vervolgd, gemarteld en gedood. Precies om die reden zijn ze naar Nederland gevlucht.

Volgens de opiniepeilingen zijn 2 miljoen Nederlanders bereid om te stemmen op de partij die dit radicale programma wil uitvoeren. 63 miljoen mensen stemden op de huidige Amerikaanse president. Het zijn hoogstwaarschijnlijk voor een groot deel gewone mensen zoals u en ik, mensen die een normaal leven willen leiden met hun familie, vrienden en collega's, net zoals de mensen tegen wie de populistische partijen zich keren.

De normaliteit van miljoenen mensen die populistische programma's steunen roept de vraag op waaruit het kwaad van deze mensen bestaat. Je zou ook de vraag kunnen stellen of hier wel sprake is van het kwaad. Misschien hebben deze mensen goede bedoelingen en zijn hun motieven niet kwaadaardig. Toch kunnen de plannen die zij steunen een vorm van kwaad worden genoemd. Het gaat immers om de systematische schending van de mensenrechten van een minderheid. Dat lijkt sterk op het kwaad dat wij kennen uit de vorige eeuw.

Hoe is het mogelijk dat een normaal mens bereid is om dergelijke plannen te steunen en wellicht ook uit te voeren? Die vraag stelde de filosofe Hannah Arendt nadat zij in 1961 het proces in Jeruzalem had bijgewoond tegen de oorlogsmisdadiger Adolf Eichmann.

Eichmann sloot zich in 1932 aan bij de NSDAP en de SS. Hij was toen 26 jaar en had een goede baan als vertegenwoordiger van een oliemaatschappij. Hij was een normale man zonder misdadige motieven en zonder geestelijke afwijkingen. Twaalf jaar later, in 1944, was hij verantwoordelijk voor de deportatie van honderdduizenden Joden naar de vernietigingskampen. Voor die misdaad werd hij in Jeruzalem tot de doodstraf veroordeeld.

Het voorbeeld van Eichmann laat zien dat normaliteit geen garantie is tegen misdadigheid. Zijn zaak roept juist de vraag op hoe normaliteit en misdadigheid in bepaalde omstandigheden met elkaar verweven kunnen raken. Die vraag dreigt nu weer actueel te worden.

2

Wij kunnen het antwoord van Hannah Arendt lezen in haar boek over het proces tegen Eichmann uit 1963. We kunnen ons daarbij afvragen of wij iets van haar kunnen leren voor onze tijd. Kunnen wij haar antwoord gebruiken om het kwaad in onze tijd te begrijpen?

Die vraag wil ik graag met u bespreken.

Volgens Arendt leerde het proces tegen Eichmann ons de les van de banaliteit van het kwaad. Ze bedoelde daarmee dat Eichmann geen monster was met duivelse motieven. Dat was haar eerste waarneming toen zij Eichmann in Jeruzalem zag. Ze was daarin niet de enige. Ook Abel Herzberg noemde Eichmann een banale man. Eichmann dacht niet met zijn hersenen, maar met zijn platte pet, zo schreef Herzberg in zijn boek over het proces dat in 1962 verscheen.

Met deze typering duidde Herzberg een verschijnsel aan dat ook Arendt opviel: Eichmann miste het vermogen om zelf na te denken over de betekenis van zijn daden. Hij handelde uit gehoorzaamheid en niet uit overtuiging. Hij voerde de bevelen van zijn meerderen uit zonder na te denken over de vraag waarom hij honderdduizenden mensen naar de vernietigingskampen moest deporteren.

In Jeruzalem was Eichmann niet in staat om de zin van zijn misdaden uit te leggen. Hij kon slechts verklaren dat hij onderworpen was aan het gezag van de politieke leiders van zijn land. Dat is als het om een enorme misdaad tegen miljoenen mensen gaat een onzinnige verklaring. Eichmann kon niet meer doen dan die verklaring eindeloos herhalen. Niet hij was verantwoordelijk voor zijn misdaden. Dat waren de politieke leiders die hadden besloten dat het Joodse volk moest worden vernietigd.

De *normaliteit* van Eichmann en zijn *onvermogen* om na te denken waren typerend voor zijn banaliteit, zo oordeelde Hannah Arendt. Zij voegde hier een derde element aan toe: Eichmann heeft nooit beseft dat hij iets verkeerd deed. Hij dacht juist dat hij het goede deed. Hij handelde immers in overeenstemming met de wil van zijn politieke leider en het recht van zijn land. Hij dacht ook dat hij met zijn daden de belangen van zijn volk diende. Daarom was hij zich van geen kwaad bewust, ook al beging hij de ergste misdaden. Het is *het ontbreken van een kwaad bewustzijn* dat hem in de ogen van Arendt tot een banale dader maakte, iemand die dacht dat hij het goede deed, terwijl hij het kwade beging.

Ik denk dat de inzichten van Arendt van waarde kunnen zijn om het kwaad van de huidige tijd te begrijpen. We kunnen er inderdaad van uit gaan dat de mensen die op populistische partijen stemmen geen monsters zijn, maar normale mensen. We kunnen er ook vanuit gaan dat zij denken dat de populistten het goede willen doen en het belang van het volk willen dienen.

Dat is ook de boodschap van de populistten. Ze claimen dat ze de stem van het volk verwoorden. De belangen van het volk zijn verkwaanseld door een elite die niet naar het volk luistert. Daarom moet die elite worden vervangen door mensen die wel weten wat het volk wil. En het volk wil dat een religieuze minderheid van het volk wordt uitgesloten, zo luidt de populistische boodschap van dit moment.

Normale mensen kunnen bevangen raken door radicale ideeën waardoor ze in staat zijn om enorme misdaden te plegen. In die zin bevat Arendts idee van de banaliteit van het kwaad nog steeds een belangrijke waarschuwing. De normaliteit van mensen is geen garantie tegen hun misdadigheid.

Toch kunnen er ook vraagtekens worden geplaatst bij het idee van de banaliteit van het kwaad en dan vooral als het gaat om gedachteloosheid en gehoorzaamheid.

De populisten en hun aanhangers roepen niet direct de associatie op met gehoorzaamheid en gedachteloosheid. Het zijn mensen die in opstand komen tegen de gevestigde orde. Die opstand komt voort uit onvrede met de huidige politiek. De populisten vertegenwoordigen het gevoel van veel mensen dat de belangen van het volk niet worden gediend door de elite, maar juist geschaad, bijvoorbeeld door de Europese Unie, het vluchtelingenbeleid en de globalisering van de economie.

Als opstand en onvrede de kenmerken zijn van de populistische beweging, dan schiet Arendts idee van de banaliteit wellicht tekort om die beweging te begrijpen. Dat geldt misschien ook voor Arendts analyse van Eichmann. Hij beriep zich er na het begaan van zijn misdaden op dat hij uit gehoorzaamheid handelde, maar dat was een uitvlucht achteraf.

Toen Eichmann in 1932 lid werd van de nazipartij, handelde hij niet uit gehoorzaamheid. De nazi's hadden op dat moment immers nog niet de macht. Zij wilden bovendien het politieke systeem radicaal veranderen. De nazi's vormden een revolutionaire beweging die net als de huidige populisten de onvrede onder de bevolking wisten te mobiliseren om een opstand tegen de gevestigde orde teweeg te brengen. De nazi's slaagden daarin met rampzalige gevolgen voor iedereen, inclusief hun eigen aanhangers.

Het was voor iedereen duidelijk dat het nazisme zich niet alleen keerde tegen een bepaalde minderheid. De nazi's keerden zich ook tegen de fundamentele waarden van het politieke systeem, tegen de democratie en de mensenrechten die de belangen van alle burgers beschermden. Zij wilden een herwaardering van alle politieke waarden. Daarbij werden democratie en mensenrechten vervangen door het idee dat er één volk bestond met één leider die de wil van het volk vertegenwoordigde. Wie niet tot het volk behoorde, moest worden buitengesloten, want vreemde elementen vormden een bedreiging voor het volk.

Dit waren op zich al radicale ideeën. Een kenmerk van het nazisme is dat deze ideeën binnen enkele jaren steeds verder radicaliseerden. De carrière van Eichmann is typerend voor deze radicalisering. Hij begon in 1935 zijn werk bij de *Sicherheitsdienst* met plannen om de Joden uit Duitsland te laten emigreren, waarbij hij zelfs met zionisten samenwerkte om de plannen te kunnen verwezenlijken. Hij eindigde in 1944 als een massamoordenaar die zich tot het uiterste inspande om zo veel mogelijk Joden naar de gaskamers van Auschwitz te deporteren.

Ik denk niet dat banaliteit een juiste beschrijving is van dit radicaliseringsproces. Hier was sprake van een nationalistische ideologie die in een relatief korte tijd volledig ontspoorde in genocide. Het is onmogelijk om dit proces van ontsporing te begrijpen zonder de radicale gedachten erbij te betrekken die eraan ten grondslag lagen. De kern van de radicale ideologie bestond uit het geloof dat het eigen volk moest worden beschermd tegen vreemde invloeden die de eenheid van het volk in gevaar brachten. Om dat gevaar af te wenden, werden steeds radicalere maatregelen noodzakelijk geacht.

Het geloof in de bescherming van het eigen volk keert terug bij de hedendaagse populistten: *America First* en *Nederland weer van ons*. Het is de vraag of die gedachten kunnen radicaliseren zoals dat in de vorige eeuw is gebeurd.

4

We kunnen heel moeilijk voorspellen of dat in de nabije toekomst inderdaad gaat gebeuren.

Maar we kunnen wel vaststellen dat bepaalde gedachten uit het verleden lijken terug te keren. We kunnen ook constateren dat het daarbij niet om gehoorzaamheid en gedachteloosheid gaat, maar om een bewuste opstand tegen de gevestigde orde en tegen de fundamentele waarden van die orde.

Het lijkt er daarom op alsof we Arendts idee van banaliteit niet kunnen gebruiken om deze opstand te kunnen begrijpen.

Toch zit er een kern van waarheid in het idee dat het onvermogen om te denken een belangrijke rol speelt in de terugkeer van bepaalde ideeën. Wat opvalt aan het huidige politieke debat, is dat radicale ideeën opnieuw worden gelanceerd zonder dat echt over die ideeën wordt nagedacht. En ook zonder dat wordt gedebatteerd over de vraag hoe Nederland eruit zou zien als we die radicale ideeën zouden uitvoeren. Of over de vraag wat we van het verleden kunnen leren om te voorkomen dat bepaalde misdaden zich herhalen.

Doe normaal of ga weg. Dat is de populistische conclusie van het politieke debat in Nederland.

Die conclusie is nietszeggend, want we missen op dit moment een algemeen gedeelde maatstaf om te bepalen wat normaal is.

In die zin is Arendts analyse van Eichmann nog steeds actueel. Ook Eichmann deed wat in zijn samenleving normaal werd geacht, maar in bepaalde

omstandigheden is dat geen garantie tegen misdadigheid. Dat was de kern van haar analyse van Eichmann. Van die analyse kunnen wij nog steeds veel leren.

Wat normaal is, hangt af van de waarden die bepalen wat normaal is. En dat is precies wat de populistten willen: ze willen een verandering van waarden zodat radicale maatregelen tegen minderheden normaal worden. Ze zijn al voor een deel in hun opzet geslaagd voor zover een bepaald taalgebruik over minderheden wordt overgenomen door andere politici.

Wat in het huidige politieke debat ontbreekt, is een serieuze discussie over de vraag wat er met de huidige kernwaarden van de Nederlandse samenleving moet gebeuren, met democratie en mensenrechten, met begrippen als gelijkwaardigheid, vrijheid en menselijkheid.

Dat zijn fundamentele begrippen die slechts betekenis krijgen wanneer zij een centrale rol spelen in het publieke debat. Ook dat zag Hannah Arendt heel scherp: gedeelde betekenissen ontstaan in het publieke debat waarin wordt gesproken over de vraag wat bepaalde begrippen betekenen.

Wanneer dat debat om wat voor reden onmogelijk is, verdwijnen de gedeelde betekenissen. Bepaalde waarden verliezen hun betekenis wanneer ze verdacht worden gemaakt of worden doodgezwegen in het publieke debat. Dat maakt de weg vrij voor een radicalisering die niemand wil.

We kunnen stellen dat we in een banale cultuur terecht zijn gekomen. Dat is niet een cultuur van gedachteloosheid en gehoorzaamheid, maar een cultuur waarin eindeloze debatten worden gevoerd over triviale meningen die via diverse media worden verspreid.

Door triviale debatten worden wij gebanaliseerd. We onderzoeken niet meer wat er in de sociale werkelijkheid gebeurt en we denken ook niet meer na over de vraag hoe die werkelijkheid eruit zou moeten zien volgens onze waarden.

Zijn wij nog wel in staat om uit te leggen wat de waarde is van democratie of wat de betekenis is van mensenrechten? We hebben het zelf in de hand om op die vragen een antwoord te geven en onze banalisering een halt toe te roepen.

Ik zou daarom geheel in de geest van Hannah Arendt willen afsluiten met een stelling. Wij mogen het publieke debat niet overlaten aan anderen en we kunnen er ook niet over klagen dat anderen de discussie banaliseren. Of dat gebeurt, hangt volledig van onszelf af. Wij moeten zelf over deze kwesties denken en spreken om te voorkomen dat onze waarden uit de wereld verdwijnen.